

İmam Şâfiî'nin "Risâle"sinin Hadis İlimindeki Etkileri

The Impact of Shafii's Risala on the Science of Hadith/Sunna

M.Hayri KIRBAŞOĞLU

A.Ü.İlahiyat Fakültesi

Sünni İslam düşüncesinde hâkim olan Sünnet ve Hadis anlayışı, bu düşüncenin teşekkül döneminden günümüze kadar hemen hemen hiçbir değişikliğe uğramadan varlığını sürdürmüştür ve halâ da sürdürmektedir. O kadar ki, gerek İslam'da Sünnet'in konumuna, gerekse Hadis ilimlerine dâir yazılmış olan eserlere bakıldığında, bunların adetâ birbirinin tekrarı olduğu intibaina kapılmamak mümkün değildir. Zira gerek kullanılan malzemeler, gerekse bunlara dayanılarak yapılan istidlaller temelde neredeyse birbirinin aynısıdır veya son derece yakın bir benzerlik söz konusudur.

Sünni İslam düşüncesinin Sünnet ve Hadis'e olan yaklaşımında görülen bu dikkat çekici homojen yapının oluşumunda, İslam düşüncesinin genelinde görülen durgunluk döneminin şerhçilik ve haşiyecilik anlayışının rolü olduğu muhakkaktır. Yine bu homojen yapıyı, Hadis usûlüne dair yazılmış olan hemen bütün eserlerin müelliflerinin -lerinde görüleceği üzere- Şafî mezhebine mensup olmalarıyla da açıklamak mümkündür.

İşte gerek Sünnet'in dindeki konumu, gerekse Hadis usûlü ile ilgili literatür, günümüzden geriye doğru kaynaklarına indirgenerek takip edilecek olursa, elimizdeki bu iki konuyla ilgili en eski eserin eş-Şafî'nin (150-204/767-819) "er-Risâle" adlı meşhur eseri olduğu görülür. Ancak, "er-Risâle"nin Sünnet'in dindeki konumu ve Hadis usûlü ile ilgili literatürü ne ölçüde etkilediğini görmek için, onunla daha sonraki literatürün genel bir karşılaştırmasını yapmak gerekir.

Bizim bu yazıdaki amacımız da, eş-Şafî'nin er-Risâle'deki düşüncelerinin kendinden sonraki etkilerini incelemektir. Bu etkileri ise iki düzeyde ele almayı düşünüyoruz. Bunlar a) literatür düzeyinde; b) zihniyet ve bilinç düzeyindedir.

a) Literatür düzeyinde görülen etkilerine gelince; tahmin edilenin aksine bu Şafî'nin hayatında veya ona yakın bir dönemde gerçekleştirmemiştir. Tam aksine "Risâle" oldukça uzun sayılabilecek bir süre boyunca ilim çevrelerinin ilgisini çekmeyi bir türlü başaramamış görünmektedir.

Her ne kadar Haddûrî Risâle'nin, daha sonraki fıkıhçılar tarafından yazılan şerhlerin gözde metni haline geldiğini söylemekteyse de,¹ bu iddiasının hemen ardından verdiği bilgilerin onu doğrulayacak nitelikte olmadığı

görülmektedir. Zira onun da belirttiği gibi, Risâle üzerine ilk şerhin yazılması için Şafî'nin vefatını müteakip bir asırdan fazla bir sürenin geçmesi gerekmiştir. Bu ilk şerhi yazan Ebûbekr es-Sayrafi'nin (ö.330/932) vefat tarihine bakıldığında, Şafî'nin vefatı ile onunki arasında 126 senelik bir sürenin bulunduğu görülür. Diğer şerhler ise kronolojik sırayla en-Neysâbü'rî (ö.349/960); eş-Şâfi (ö.365/976); el-Cevzâki (ö.378/989) ve el-Cuveynî'ye (ö.438/1046) aittir.² Bu şarihlerin vefat tarihlerine bakıldığında görülmektedir ki, Risâle'nin şarihlerin ilgisine mazhar olabilmesi için ortalama iki asır beklemek gerekmiştir. Bu ise Haddûrî'nin iddiasının hilafına bir durumun varlığını göstermektedir.

Risâle'nin şarihlerin gözdesi haline gelebilmesi için belli bir sürenin geçmiş olması gerekse bile, en azından bu eserin -Şafî'nin yanlarında yer aldığı, din ve özellikle de Sünnet-Hadis anlayışlarını benimseyip savunduğu- Ehlul-Hadis/Ashâbu'l-Hadîs'in ortaya koydukları eserlerde bir takım etkilerde bulunmuş olması beklenir. Bu açıdan mesela Şafî'yi takibeden dönemde, Hadis literatürünün en önemli eserleri sayılan Sahih-i Buharî, Sahih-i Muslim, Sunen-i Tirmizî, Sunen-i Ebî Dâvud, Sunen-i Nesâî, Sunen-i Darimî, Sunen-i İbn Mâce ve benzerleri üzerinde Risâle'nin bazı etkilerinin bulunabileceği düşünülebilir. Ne var ki, sözkonusu eserlere bir göz atıldığında, beklenenin aksine Şafî'nin Risâle'sinin hemen hemen hiçbir etkisinin olmadığı görülmektedir. Bu, sözkonusu eserlerde Şafî'nin adının geçmediği veya görüşlerinden hiç bahsedilmediği anlamına elbette gelmez. Zira bu eserlerden bazılarında Şafî'nin adı geçmekte, onun görüşlerine atıflarda bulunulmaktadır. Ancak bu atıflara bakıldığında, bunların Risâle'den ziyade, Şafî'nin bir fakih olarak furûa dair görüşleriyle ilgili olduğu görülür. Mesela el-Buharî'nin es-Sahih'inde iki yerde Şafî'nin görüşlerine atıfta bulunduğu malumdur.³ Yine et-Tirmizî, öğrencileri vasıtasıyla Şafî'nin fikhî

¹"The Risâla became a favorite subject for commentaries written by later jurists." (*Islamic Jurisprudence-Shafii's-Risâla*, (Baltimore, 1961), p.42).

²A.y.

³Bkz. Dr.M.Fuad Sezgin, *Buharî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (A.Ü.İ.F. yay., İst., 1956), s.72,78,96.

görüşlerine muttali olduğunu ve es-Sunen'in de yer geldikçe bunlara işaret ettiğini "Kitabu'l-İlel"inde açıkça ifade etmektedir.⁴ Sözünü ettiğimiz eserler içerisinde sadece Muslim, es-Sahih'inin girişinde Hadis usulünde ele alınan bazı konulara temas etmiş ve hadisleri seçerken izlediği yol hakkında bilgi vermiştir. İşte bu "el-Mukaddime"de, rivayet konusuna temas ederken bunu şehadet ile bir mukayeseye tabi tutmuştur.⁵ Rivayetin şehadet ile mukayesesinin daha önce Risâle'de yer almış olması,⁶ Muslim'in en azından fikir olarak bu konuda Risâle'den yararlanmış olabileceğini gösterebilir. Ancak Muslim'in ifadelerinin Şafii'ninkilere benzememesi, tam bir iktibastan söz etmeyi güçleştirmektedir.

Özetle, Şafii'nin Risâle'sinin yukarıda adı geçen meşhur hadis kaynaklarında herhangi bir etkisinin bulunduğunu söylemek mümkün değildir.

Öte yandan meşhur hadis kaynaklarının musan-nıflarıyla aynı dönemde (H.III.yy.) yaşamış olan İbn Kuteybe'nin⁷ (ö.276/889) "Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis" adlı meşhur eserinde Şafii'den sadece bir defa, ve yine fikhî bir konuyla ilgili olarak bahsetmiş olması da⁸ dikkat çekicidir. Zira bilindiği gibi İbn Kuteybe zamanının bütün ilim dallarıyla ilgilenen ansiklopedist alim⁹ tipinin güzel bir örneğidir. Onun eseri "Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis" zamanının bütün fikrî tartışmalarını ve özellikle de Sünnet/Hadis etrafında yoğunlaşan tartışmaları bize oldukça detaylı biçimde aktaran son derece önemli bir eser, adeta tarihî bir belgedir. Bu tartışmaların merkezinde yer alması gereken Şafii'nin "Risâle"sine en küçük bir atıfta dahi bulunulmaması, bu eserin İbn Kuteybe zamanında henüz yeterince dikkatleri çekmeyi başaramadığı anlamına gelebilir.

Araştırebildiğimiz kadarıyla Risâle'nin etkilerini açık bir şekilde el-Hatib el-Bağdadî'nin (ö.463/1070) "el-Kifâye fi İlmî'r-Rivâye" adlı eserinde görmek mümkündür. Gerçi el-Hatib Risâle'nin adını hiçbir yerde zikretmemekte, sadece Şafii'nin adını vermekle yetinmektedir.⁹ Ancak karşılaştırıldığında bunların Risâle'den aynen alındığı kolaylıkla görülmektedir.¹⁰ Hatta onun hiç atıfta bulunmadan da Risâle'den istifade ettiği görülmektedir. Mesela (el-Kifâye, s.45)de Kur'an'ın muhkem olan umûmî ifadelerinin Sünnet tarafından tahsis edilmesine dair bir başlık altında mirasla ilgili (4.en-Nisâ, 11-12) ayetlerini vermiş, ardından bu ayetin hükmünün varis ile mûrisin aynı olması durumuyla sınırlı olduğunu söyleyip, kafirin müslümana mirasçı olamayacağına dair bir hadisi de delil olarak zikretmiştir. Risâle'ye bakıldığında, Şafii'nin de umûmî olan Kur'an nasslarının hususî olduğuna Sünnetin delaleti başlığı altında, aynı ayetleri ve aynı hadisi zikredip, aynı akıl yürütmeye bulunduğu açıkça görülmektedir (Risâle, s.167-169). Bu da -şayet tesadüfî bir benzerlik değilse- el-Hatib'in Risâle'den kaynak göstermeden yararlandığını gösterir. Yine karısını üç defa boşayan birinin onu tekrar alabilmesi için boşanan hanımının başka bir erkekle sadece nikah yapmasının yeterli olup olmadığı konusu ve bunun cevabı (el-Kifâye, s.45-46)da Risâle'den alınmış görünmektedir (Risâle, s.159, no.442-443 ve s.161, no.447). Keza hırsızın elinin

kesilmesi hükmünün keyfiyetini Sünnetin belirlemesine dair örnek (el-Kifâye, s.46), Risâle'de sık sık tekrarlanan örneklerdendir (Risâle, no.223, 333, 616, 648, 1619).

Elbette bunlar el-Kifâye'nin şöyle bir gözden geçirilmesiyle tespit edilen örneklerdir. Bu eser baştan sona dikkatlice taranıp Risâle ile karşılaştırılacak olsa, muhtemelen el-Hatib'in Risâle'den ne ölçüde etkilendiğini gösteren başka örnekler de rastlanabilir. Ancak mevcut örnekler bile Risâle'nin el-Kifâye üzerindeki etkisini göstermeye yetecek niteliktedir.

el-Kifâye'den sonra Risâle'nin günümüze kadar ne ölçüde etkili olduğu hususuna gelince, bu konuda kesin birşey söylemek için geniş bir araştırma yapılması gerekir ki, böyle bir araştırmanın bizim bu çalışmamızın sınırlarını tamamen aşacağı âşikârdır. Buna rağmen Şafii'nin bu eserde sergilediği Sünnet anlayışının, başvurduğu delillerin, bu delillerden hareketle geliştirdiği mantık silsilesinin etkilerinin bugüne kadar uzanıp uzanmadığı -literatür düzeyinde- ele alınabilir. Bu açıdan meseleye bakıldığında Abdulgani Abdülhâlık'ın "Hucciyetu's-Sunne" adlı eseri (IIIT Yayını, Beyrut, 1407/1986) konumuz açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Risâle'nin bu eser üzerinde son derece etkili olduğunu peşinen belirtelim. Bu etki o derece fazladır ki, müellif -teberrüken olsa gerek- Mukaddime'nin baş kısmını dahi Risâle'den iktibas etmiştir (Hucciyetu's-Sunne, s.20). Eserin sonundaki indekse bakıldığında Şafii'nin adının 90 yerde geçtiğinin görülmesi, etkinin boyutlarını gözler önüne serecek niteliktedir. Bu etki özellikle de eserin ana bölümü olan "Hucciyetu's-Sunne" bölümünde (s.241-382) yoğunlaşmaktadır. Bilhassa bu bölümde Şafii'nin görüşlerinin, ağırlıklı olarak da Risâle'den yapılan geniş iktibasların derin etkisini görmemek mümkün değildir. Delil olarak kullanılan -gerek ayet, gerek hadis, gerekse çeşitli âsâr olsun- malzemenin de Risâle'de kullanılan malzemeden pek farklı olduğu söylenemez. Keza bu delillerin kullanılışında yürütülen mantık açısından da Abdulgani Abdülhâlık'ın Risâle'den ciddi boyutlarda etkilendiği görülmektedir.

⁴Bkz.: et-Tirmizî, es-Sunen (Mısır, 1395/1975), 51, Kitâbu'l-İlel, (V.737).

⁵Bkz.: Muslim, es-Sahih (M.F.Abdulbaki neşri) el-Mukaddime, 1 (I.9).

⁶Bkz.: eş-Şafii, er-Risâle, (A.M.Şâkir neşri) s.372-373.

⁷İbn Kuteybe, Hadis Müdafaası (Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis tercümesi), (İst., 1989, 2.bsk.), s.468.

⁸Onun muhtelif yahut iktifatçı (yani ansiklopedist) nâmı verilen Bağdad nahiv mektebinin ilk mümessili olduğuna dair bkz.: İslam Ansiklopedisi (M.E.B.) V/2, s.763.

⁹Mesela bkz.: el-Kifâye (Mısır, 1972; Abdulhalim M.Abdulhalim-Abdurrahman Hasen Mahmûd neşri), s.41,62,69,70,71.

¹⁰Mesela (el-Kifâye, s.62-er-Risâle, s.369); (el-Kifâye, s.69-70-er-Risâle, s.401-403); (el-Kifâye, 70-er-Risâle, s.406-407); (el-Kifâye, s.70 (2.prg.)-er-Risâle, 407-408); (el-Kifâye, 70-71, (3.nakil)-er-Risâle, s.414-415); (el-Kifâye, s.71 (2.prg.)-er-Risâle, s.416-417).

Risâle'nin günümüze uzanan etkisini gösteren bir diğer eser de Dr.Mustafa es-Sibâî'nin "es-Sunne ve Mekânetuhâ fi't-Teşrî'il-İslâmî" adlı aseridir (Beyrut, 1396/1976, II.bsk.). Bu kitabın da Risâle'nin konusuyla örtüşen "Sünnet'in huccet oluşu ve Ahad haberlerin reddi" ile ilgili bölümlerinde (es-Sunne ve Mekânetuhâ, s.143-186) müellifin sık sık Risâle'den iktibaslar yaptığı görülmektedir. Hatta müellif, Sünnet'in dinde huccet olduğunu savunmak için başvurduğu rivayetleri doğrudan asıl kaynaklardan alacağı yerde, Risâle'yi tahkik eden Ahmed Muhammed Şâkir'in dipnotlarda verdiği bilgilere başvurarak bunları kullanmayı tercih etmiştir.¹¹

Görüldüğü üzere Şafîî'nin Risâle'deki düşünce ve yaklaşımının etkileri günümüze kadar uzanmaktadır. Elbette bu etki, sözü edilen bir iki eserle sınırlı değildir. Bu etkinin gerçek boyutunu ortaya koyabilmek için, kapsamlı bir araştırmanın yapılması gerekir. Böyle bir araştırmayı bu çalışmamız çerçevesinde yapmamız mümkün değildir. Ancak birazdan göreceğimiz gibi, Şafîî'nin Risâle'de çeşitli konularda sergilediği yaklaşımların, kullandığı delillerin ve yaptığı yorumların -Şafîî'nin veya Risâle'nin adı açıkça zikredilmese de- üstü örtülü bir biçimde İslam düşüncesinde etkili olduğu ve bu örtülü etkinin de bugüne kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Bütün bunlar da göstermektedir ki, Şafîî'nin Risâle'deki düşüncelerinin etkisi tahmin edilenden de geniş ve derindir. Şimdi, az önce sözünü ettiğimiz Risâle'deki bazı yaklaşımların ve fikirlerin -Şafîî'ye ve Risâle'ye açıkça işaret edilmeksizin- daha sonraki dönemlerde nasıl etkili olduğunu görelim.

b) Tekrar belirtelim ki, Şafîî'nin Risâle'deki yaklaşımları, düşünce ve yorumları Sünnî düşünce üzerinde son derece derin izler bırakmıştır. Bu durumu daha açık bir şekilde görebilmek için, şu hususların ele alınması yeterli olacaktır:

1. Sünnet'in bağlayıcılığını göstermek için delil olarak kullandığı ayetler.
2. Sünnet'in dindeki konumunu belirlemek için "Hikmet"e getirdiği yorum.
3. Sünnet'in bağlayıcılığını göstermek için "Erike" hadisini kullanması.
4. Sünnet'in mahiyetiyle ilgili olarak onun "vahiy ürünü" olduğuna dair iddiası.
5. "Sahih Hadis" tanımı.
6. Hadis usulü literatüründe Şafîî'liğin tekeli.
7. Ahad hadislerin bağlayıcılığının temellendirilmesi.

1. Sünnet'in bağlayıcılığını göstermek için delil olarak kullandığı ayetler

Şafîî Sünnet'in bağlayıcılığı konusunu ele alırken çeşitli başlıklar altında bol miktarda ayeti delil olarak kullanmaktadır:

"Allah'ın Kitabı'nda, Peygamberinin Sünneti'ne itaat etmenin farz olduğunu açıklaması" başlığı altında, Allah ve Rasûlüne iman etmenin yan yana zikredildiği ayetleri

(4, en-Nisâ, 171; 24, en-Nûr, 62); yine Kitab ile "Hikmet" in yan yana zikredildiği ayetleri (2, el-Bakara, 129, 151, 231; 3, Âlu İmrân, 164; 4, en-Nisâ, 113; 33, el-Ahzâb, 34; 62, el-Cum'a, 2).¹²

"Allah'ın Rasûlüne itaati kendisine itaat ile yan yana veya ayrı olarak tek başına zikrettiği ayetler" başlığı altında (4, en-Nisâ, 59, 69; 8, el-Enfâl, 20; 33, el-Ahzâb, 36) ayetlerini.¹³

"Allah'ın Rasûlüne kendisine vahyedilene uymasını emrettiğini insanlara açıkladığı ayetler..." başlığı altında (4, en-Nisâ, 113; 5, el-Mâide, 67; 6, el-En'âm, 106; 33, el-Ahzâb, 1, 2; 42, eş-Şûrâ, 52; 45, el-Câsiye, 18) ayetlerini.¹⁴

Bu ayetlerin bu ve benzeri başlıklar altında Sünnet'in dindeki yerini gösterme amacıyla kullanılması konusunda Şafîî'nin, hemen hemen bu konuda yazan herkes üzerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Gerçekten de bu konuda Şafîî'den bugüne kadar yazılmış olan -günümüze ait olanlar da dahil- eserler gözden geçirildiğinde, neredeyse Risâle'de zikredilen ayetlerin dışına pek çıkmamaktadır.¹⁵ Tabiatıyla bu, Şafîî'nin zikrettiği ayetler dışında, başka hiçbir ayetin kullanılmadığı anlamına gelmez. Özellikle son zamanlarda yapılan bazı araştırmalarda, Sünnet'in dindeki konumunu belirlemek için delil olarak kullanılabilecek ayetlerin tam bir dökümünün yapılmasına ve bunların belli başlıklar altında tasnif edilmesine çalışıldığı görülmektedir.¹⁶

Bizim burada amacımız, Sünnet'in dindeki yeri konusuna temas edip, bu konuda Kur'an'dan bir takım delillere dayanan elimizdeki en eski eser olması itibarıyla Risâle'nin, kendinden sonrakiler üzerinde şu veya bu şekilde ve ölçüde bir "etki"sinin bulunduğunu kabaca göstermektir. Elbette bu etkinin tam olarak boyutlarını tespit etmek için geniş kapsamlı araştırmaların gerektiğinde şüphe yoktur. Ama bizi ilgilendiren -ölçüsü ne olursa olsun- böyle bir etkinin "varlığı"dır. Bu etkinin varlığını gösteren bir başka husus da Şafîî'nin "Hikmet"e getirdiği yorumdur.

2. Sünnet'in Dindeki Konumunu Belirlemek İçin "HİKMET"e Getirdiği Yorum

Sünnî literatürde Sünnet'in dinde bir delil teşkil ettiğini ve bağlayıcı olduğunu göstermek için başvurulan ayetler arasında "Kitap ile Hikmet" in yan yana zikredildiği

¹¹Örnek olarak bkz.: es-Sunne ve mekânetuhâ s.173,179,181,182, 183,184.sayfalarındaki dipnotlar.

¹²er-Risâle, s.79-82, prg:258-268.

¹³A.g.e., s.82-85, prg:269-281.

¹⁴A.g.e., s.85-87, prg:282-287.

¹⁵Mesela es-Sibâî'nin "es-Sunne ve mekânetuha fi't-Teşrî'il-İslâmî" adlı eserinde konuyla ilgili olarak zikrettiği ayetler (s.50-52) için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Burada onun zaten Risâle'den bir alıntı yaptığı da görülmektedir ki, bu da onun bu bölümü yazarken Risâle'den yararlandığının bir göstergesi sayılır.

¹⁶Bilgi için bkz.: Mehmet Hayrî Kırbaşoğlu, İslam Düşüncesinde Sünnet (Ank., 1996, 2.bsk.), s.187, v.d.

ayetler de yer almaktadır. İşte gerek bu ayetleri delil olarak kullanma, gerek bu ayetlerde geçen "Hikmet"i Sünnet olarak yorumlama konusunda da Risâle'nin Sünneti düşünce üzerinde inkâr edilmez bir etkisinin olduğu kanaatindeyiz.

Şunu hemen belirtelim ki, Kitap ile Hikmet'in yan yana zikredildiği ayetlerdeki Hikmet'in Sünnet anlamına geldiği görüşü Şafii'nin kendine has orjinal bir yorumu değildir.

Şafii'nin bu konudaki rolünün, kimden aldığını açıklamadığı bu görüşü formüle edip, yaygınlaştırmaktan ibaret olduğu söylenebilir. Şimdi Şafii'nin konuyla ilgili yorumunu görelim:

Şafii Kitap ile Hikmet'in yan yana zikredildiği (2 el-Bakara, 129, 151, 231; 3, Ali-İmran, 164; 4, en-Nisa, 113; 33, el-Ahzab, 34 ve 62, el-Cum'a, 2) ayetlerini zikrettikten sonra şöyle demektedir:

"Bu ayetlerde Allah "Kitap"ı zikretmiştir ki, Kur'an demektir; yine Hikmet'i de zikretmiştir ve Kur'an konusunda ilim ehli olup benim nazarımda muteber olan birinden (men erdâ min ehli'l-İlmi bi'l-Kur'an) "Hikmet'ten kasıt Rasulullah'ın Sünnetidir" dediğini duydum. Allahu a'lem bu da onun söylediğine benzemektedir; zira [önce] Kur'an zikredilmiş, ardından da Hikmet zikredilmiştir. Ayrıca Allah insanlara Kitap ve Hikmet'i öğretmek suretiyle onlara lutf u ihsanda bulunduğunu da söylemiştir. Allah en iyi bilir ya, buradaki Hikmet'in Rasulullah'ın Sünnet'inden başka bir şey olması mümkün değildir. Çünkü Hikmet Kitabullah ile yanyana zikredilmiş; Allah ise Rasulüne itaati farz kılmış, onun emirlerine uymayı insanlar için zorunlu addetmiştir. Dolayısıyla herhangi bir söz için, onun farz olduğunu söylemek ancak Allah'ın kitabına ve Rasûlünün Sünnetine dayanarak mümkündür. Çünkü belirttiğimiz gibi, Allah, Rasûlüne iman etmeyi kendisine iman etmekle yanyana zikretmiştir. Rasûlullah'ın Sünnet'i ise [hükümlerin] umumi ve hususi olduğunu göstermek suretiyle Allah'ın neyi murat ettiğini açıklar. Sonra Allah ondaki (Sünnetteki) Hikmet'i Kitab'ı ile birlikte zikretmiş ve ona tâbi kılmıştır. Rasûlû hariç hiç kimseye Allah bu statüyü tanımamıştır."¹⁷

Sünnet'i temellendirmek için Kur'an ile yanyana zikredilen Hikmet'in Sünnet anlamına geldiği şeklindeki yorumun etkisinin günümüze kadar uzandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bunun en açık delili ise yine Abdülhanî Abdülhalık'ın "Huciiyyetu's-Sunne" adlı eserinde bulunmaktadır. O kadar ki, eserin müellifi Kitap ile Hikmet'in yanyana zikredildiği ayetleri naklettikten sonra, yorum olarak da sadece Şafii'nin söylediklerini nakletmekle yetinmiş, onun yorumundan farklı hiçbir şey söylememiştir.¹⁸

Şafii'nin Hikmet'e dair bu yorumunun -aradan geçen oniki asra rağmen- çağımızda bile halâ, üzerine bir harf dahi ilave edilmeksizin ve doğru olup olmadığı sorgulanmaksızın aynen iktibas edilmesi, sözkonusu etkinin ne kadar güçlü olduğunun bir delilidir. Aradan geçen asırlara rağmen halâ etkisini sürdüren bu yorum karşısında sorgulayıcı bir tavır takınmanın ne kadar zor olduğunu anlamak hiç de güç olmasa gerekir. Ancak yine de be-

lirtelim ki Şafii'nin bu yorumu da sorgulanmalıydı ve nitekim şayet sorgulansaydı, Şafii öncesinde Hikmet'ten kasdın Sünnet olduğu iddiasının pek yaygın olmadığı, hatta Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) gibi biri tarafından bu iddianın bilinmediği;¹⁹ yine Kur'an'da Kitap ile yanyana zikredilen, ancak Sünnet anlamı verilmesi mümkün olmayan yaklaşık on kadar ayetin bulunduğu görülür;²⁰ buradan hareketle de Kur'an'da Kitap ile yanyana zikredilen Hikmet'in daima Sünnet anlamına gelmediği, bu anlamı vermenin muhtemel görüldüğü ayetlerde bile Hikmet'i sadece Sünnet ile sınırlandırmanın mümkün olmadığı kolayca görüldü.²¹ Bunun yapılamamış olması bile Şafii'nin popüler hale getirdiği bu yorumun güçlü etkisini göstermeye yetecek niteliktedir.

3. Sünnet'in Bağlayıcılığını Göstermek İçin "Erike" Hadisini Kullanması

Sünnet'i inkâr edenlere (!) karşı bugüne kadar yazılmış hemen her eserde, birtakım insanların sadece Kur'an ile yetinme iddiasıyla ortaya çıkacaklarına dair bir hadis zikredilir.²² Bu hadisin er-Risâle'deki şekli (s.89, no:295) şöyledir:

"Sizden birinizi, koltuğuna (erike) kurulmuş bir vaziyette iken, benim emir veya yasak şeklindeki bir emrim kendisine ulaştığında, "Bilmem ki; Biz Allah'ın kitabında bulduklarımıza uyarız." derken görmeyeyim."

Şafii bu hadisi er-Risâle'de birkaç yerde zikretmektedir (er-Risâle, paragraf no: 295, 296, 622, 1106, 1107). Bu hadisin görüldüğü ilk kaynak ise "er-Risâle"dir. Şafii'den önce bir başka âlimin bu hadisi naklettiği bilinmemektedir. Bu bakımdan, asırlar boyunca Sünneti savunmak amacıyla yazılmış olan eserlerde yer alan bu hadisin bize eş-Şafii'nin bir mirası olduğu söylenebilir. Hattâ günümüzde yazılan birçok eserde bu hadise yer verilmesi, üstelik bu hadisin daimâ Şafii'nin adıyla birlikte zikredilmesi,²³ onun bu hadise dayanarak Sünnet'i temellendirme şeklindeki yaklaşımının bugün bile ne kadar etkili olduğunu açıkça göstermektedir.

Öte yandan Şafii'nin bu hadisi eserine alması, onu en azından makbul gördüğü anlamına gelir. Nitekim Risâle'yi neşreden A.M. Şâkir de, bu hadisin çeşitli rivayetlerini

¹⁷er-Risâle, s.78-79, prg:252-257. eş-Şafii daha önce (s.32'de de) Hikmet'ten kasdın Sünnet olduğunu, kendi görüşü gibi sunmaktadır.

¹⁸Bkz: Huciiyyetu's-Sunne, s.295-297.

¹⁹Nitekim onun el-Vucûh ve'n-Nazâir adlı eserinde (İst., 1993) Hikmet'in Kur'andaki manalarına değindiği halde (s.28-29), bu kelimenin Sünnet ile ilgisine en küçük bir imâda bulunmaması bunu gösterir.

²⁰Bkz: Muhammed el-Gazâlî, Kur'an'ı Anlamada Yöntem (Ank., 1993), s.172-173.

²¹Bkz: İslam Düşüncesinde Sünnet, s.246-247.

²²Mesela el-Hatib el-Bağdâdî'nin rivayet ilimlerine dair olan "el-Kifâye"sinde, ama yine Sünnet'in bağlayıcılığını göstermek amacıyla kaleme aldığı bölümde Şafii'den naklettiği tariki (s.41) haricinde, bu hadisi birkaç tarikten naklettiğini görmek (s.39,40,42) mümkündür.

²³Örnek olarak bkz: Abdülhanî Abdülhalık, Huciiyyetu's-Sunne, s.319, 424, 475; es-Sibâi, es-Sunne ve mekânethâ, s.164-165.

toplamiş ve isnadlarında görülen bazı problemlere rağmen, bunları tevil ederek, sonuçta hadisin güvenilir olduğunu iddia etmiştir (er-Risâle, s.90-91, dipnot, 2).

Şafii'den günümüze gelinceye kadar pekçok İslam âliminin bir delil olarak kullandığı bu hadisin sıhhati konusunda en küçük bir kuşku duyulmamış olması câlib-i dikkattir. Pekçok muhaddisin de eserine almakta tereddüd etmediği bu rivayet (Bkz: A.M.Şâkir'in dipnotunda gösterilen kaynaklar: Ebû Dâvud, İbn Mâce, et-Tirmizî, el-Hâkim, Ahmed b. Hanbel, ed-Darimî) nedense ciddi bir tedkikten geçirilmemiş, A.M.Şâkir de bu hadisin çeşitli rivayetleri üzerine yaptığı incelemede, isnad açısından bu hadisin ne kadar problemli olduğunu görememiştir. Bu hadisin bırakınız metin açısından, isnad açısından dahi kabul edilemez olduğunu ortaya koymak ise, bu rivayetler üzerinden geçen on küsur asırdan sonra, değerli meslektaşım Dr.M.Emin Özafşar'a nasip olmuştur. O, "Fikhî Hadisler ve Değerlendirilmesindeki Esaslar" adlı doktora tezinde (A.Ü.İ.F., 1995, s.202-209) bu hadisi kapsamlı bir tedkike tâbi tutmuş ve sahih olamayacağını başarıyla ortaya koymuş bulunmaktadır. Bu bakımdan sadece onun bu çalışmasına işaret etmekle yetiniyoruz.

Sonuç olarak, metni bir yana, isnadı açısından bile kabul edilemez olan bu rivâyetin Sünnî İslam düşüncesinde yer etmesinde Şafii'nin başrolü oynadığı muhakkaktır. Bu hadisin ilk defa onun eserinde -er-Risâle'de- görülmesi, ondan önce hiçbir müellifin eserinde bu hadise rastlanmaması bu görüşümüzü desteklemektedir. Bu ise onun Sünnî İslam düşüncesi üzerindeki olumsuz etkilerinden bir diğerini teşkil etmektedir.

4. Sünnet'in Mahiyetiyle İlgili Olarak Onun "Vahiy Ürünü" Olduğuna Dair İddiası

Tarihte ve günümüzde Sünnet'in mahiyetiyle ilgili tartışmalı konuların birisi de Sünnet'in vahiy ürünü olduğu görüşü ve bu görüşten hareketle yapılan "el-Vahyu'l-metluvv/el-Vahyu ğayru'l-metluvv" ayrımıdır. Sünnet'in mahiyetiyle ilgili bu yaklaşımın ve yapılan bu ayrımın, Sünnî düşüncenin Sünnet anlayışının karakteristik özelliklerinden biri olduğunu söylersek, hiç de mübalağa etmiş sayılmayız. Sünnet konusunda birçok yanlış anlayışlara da yol açtığını düşündüğümüz bu yaklaşımın ve ayrımın Şafii öncesinde de mevcut olduğunu gösteren rivayetlere daha önce bir başka çalışmamızda işaret etmiştik.²⁴ Ancak Sünnet'in vahiy ürünü olduğu düşüncesinin ele alındığı ve hatta savunulduğu elimizdeki en eski kaynak olması itibarıyla "Risâle"nin, bu düşüncenin yayılmasında etkili olduğu kanaatindeyiz. Zira bizzat Şafii'nin Risâle'de verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır ki, onun zamanında bu görüş, Sünnet'in mahiyetiyle ilgili dört görüşten sadece birisiydi.²⁵ Ama Şafii'nin Risâle'yi telifinden sonra "Sünnette hiçbir hüküm yoktur ki, Kur'an'da onun aslı, dayanağı bulunmasın" şeklindeki yaklaşımın -Şafii'nin çıkıp bu görüşü savunmasına kadar- neredeyse unutulmaya yüz tutması; tam aksine Sünnet'in vahiy ürünü olduğu düşüncesinin ise revaç bulması, hatta son derece aşırı uçlara çekilmesi sürecinde Risâle'nin hiçbir rolü olmadığını düşünmek bize pek makul görünmemektedir.

Sünnet'in vahiy ürünü olduğuna dair görüşün Şafii öncesindeki kaynakları, bu düşüncenin Risâle'de -ve el-Umm'de- temellendirilmesi ve daha sonraki dönemlerde daha detaylı olarak işleniş ve günümüze kadar geliş ile; bugüne kadar bu görüşü savunmak için ileri sürülen delillerin eleştirisi ve nihayet bu görüşün sağlıklı olmadığı sonucuna varılması, bütün bunlar "İslam Düşüncesinde Sünnet" adlı çalışmamızda geniş olarak ele alındığından, sadece ortaya atıfta bulunmakla yetiniyoruz.²⁶

Bu vesileyle şunu da belirtelim ki, Şafii'nin Sünnet'in vahiy ürünü olduğu görüşünü Risâle'de desteklemesinin ve daha sonra bu görüşün Sünnî gelenekte hakimiyet tesis etmesinin, "Kudsî Hadisler" kavramının teşekkülüne de zemin hazırlamış olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla Şafii'nin "Kudsî Hadisler" konusunda da dolaylı bir etkisinden söz edilebileceğini düşünüyorum.²⁷

5. Şafii'nin "Sahih Hadis" Tanımı

Risâle'nin özellikle Sünnet ve Hadis kültürümüz üzerindeki en köklü ve kalıcı etkilerinden birisi de, sahih hadiste aranan şartlar, ya da bir başka ifadeyle "Sahih Hadis Tanımı" konusunda olmuştur.

Bugün hadis ilminde yerleşmiş bulunan sahih hadis tanımı şudur:

"Sahih hadis, adil ve zabt sahibi ravilerin, yine kendileri gibi olan ravilerden, müsned ve muttasıl bir isnadla, şazz ve illetli olmaksızın rivayet ettikleri hadistir."²⁸

Bu tanımın bu şekliyle ilk defa kimin tarafından yapıldığı incelendiğinde, elimizdeki mevcut kaynaklar içerisinde bu tanımın yer aldığı en eski kaynağın İbnu's-Salâh'ın (ö.643) "Ulûmu'l-Hadis" adlı eseri olduğu görülmektedir.²⁹ Ondan önce bir başka eserde bu şekilde sahih hadis tanımına rastlamak mümkün olmamıştır. Dolayısıyla meşhur sahih hadis tanımının İbnu's-Salah tarafından şekillendirildiği ve formüle edildiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu başarısından dolayıdır ki, İbnu's-Salah'tan sonra Hadis usûlüne dair eser yazmış olan hemen ne kadar müellif varsa, büyük çoğunluğunun "Ulûmu'l-Hadis"i esas aldıkları, onun üzerinde ihtisar, şerh vb. çalışmalar yapmakla yetindikleri söyle-negelmiştir.³⁰

²⁴İslam Düşüncesinde Sünnet (Ank. 1996, 2.bsk.), s.276, 309 v.d.

²⁵er-Risâle, s.92-93.

²⁶Bkz: İslam Düşüncesinde Sünnet, s.275-303.

²⁷Kudsî hadisler konusunda eleştirel bir inceleme için bkz: A.g.e., s.304-321.

²⁸Kronolojik sıra ile bu tanımın aynen yer aldığı eski ve yeni bazı kaynaklar şunlardır: İbnu's-Salâh, (Ö.643/1245) *Ulûmu'l-Hadis*, (Haleb, 1966), s.10; İbn Kesir (ö.774), *el-Bâisu'l-Hasis Şerhu İhtisârî Ulûmi'l-Hadis* (Beyrut, ?), s.21; İbn Hacer el-Askalânî (ö.852), *Nuzhetu'n-Nazar Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* (Mısır, ? III.bsk.), s.29; es-Suyutî (ö.911), *Tedribu'r-Râvî* (Mısır, 1966), I.63; Dr.Subhi es-Salih, *Ulûmu'l-Hadis ve Mustalahuhu* (Beyrut, 1975, VIII.bsk.), s.145; Dr.Mahmûd et-Tahhân, *Teyisiru Mustalahi'l-Hadis* (? , 1978, II.bsk.), s.33.

²⁹Ulûmu'l-Hadis, s.10.

³⁰Bkz: es-Suyutî, *Tedribu'r-Râvî*, I.7 (Mukaddime).

İbnu's-Salah, bu tanımlı oluştururken kimden ilham aldığını söylememiştir. İbnu's-Salah öncesi döneme baktığımızda, onun muhtemel kaynağı olduğu söylenebilecek bir sahih hadis tanımına rastlamak mümkün olmamıştır.

Gerçi el-Hatib el-Bağdadî "el-Kifâye"sinde kendisi bizzat bir sahih hadis tanımlı yapmamakla beraber, kendinden önceki bazı muhaddislerin sahih hadis anlayışlarını yansıtan bazı nakillerde bulunmakla yetinmiş ve onları onayladığını bu suretle ima etmiştir. Sahih hadis tanımının İbnu's-Salah'a kadar geçirmiş olduğu gelişmenin bazı safhalarını yansıttığını düşündüğümüz bu nakiller üzerinde biraz duralım:

el-Hatib'in el-Kifâye'de yaptığı konuyla ilgili naklin ilki meşhur muhaddis Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî'ye (*) (ö.252,256,257,258) aittir:

"Ancak munkatı olmayan, isnadında meçhul ve mecrûh bir ravi bulunmayan, muttasıl bir hadisten başkasını delil olarak kullanmak câiz değildir."³¹

Onun el-Kifâye'de yaptığı ikinci nakil ise, adı geçen ez-Zuhlî'nin oğlu Yahyâ b.Muhammed b.Yahyâ'ya (**) (ö.260'tan sonra) aittir:

"Bir hadisi sika bir ravi Hz.Peygamber'e varıncaya kadar yine sika ravilerden rivayet etmedikçe, -isnadında meçhul ve mecrûh raviler de bulunmamak şartıyla- o hadis yazılmaz. Haber bu şekilde Hz.Peygamber'den sabit olursa, o zaman kabul edilip onunla amel edilmesi ve ona muhalefet edilmemesi gerekli olur."³²

el-Hatib, konuyla ilgili son nakli ise "el-Musned" sahibi Abdullah b.ez-Zubeyr el-Humeydî'den (ö.219) yapmaktadır:

"Şayet "Rasûlullah'tan sabit olan ve delil olarak bizi bağlayan hadis hangi hadistir?" diye sorulacak olursa, ben şöyle derim:

"Hadis Rasûlullah'tan sabit olmalı, maktû olmayıp, muttasıl olmalı, râvileri ma'ruf olmalı veya muttasıl bir hadis olmalı ki, onu da sika ve ma'ruf bir ravi, benim tanımadığım, ancak ondan bana rivayette bulunanın tanıdığı bir raviden rivayet etmiş olmalı. Bu suretle bana rivayette bulunan tarafından ravisi tanındığı için hadis sabit olmuş olur. Hz.Peygamber'e varıncaya kadar böyle olmalıdır. Hadisi rivayet eden her ravinin "semi'tu (işittim)" veya "haddesenâ (bize tahdis etti)" demesi şart değildir. Hz.Peygamber'e varıncaya kadar böyle olmalıdır. Hadis rivayet eden ile kendisinden rivayet edilen arasında bir veya daha çok ravinin bulunması da farketmez. Zira bana göre bu durum semâ'a (işitmeye) delalet eder, çünkü hadisi rivayet eden kendisinden hadisi rivayet ettiği raviye erişmiş ve Hz.Peygamber'e varıncaya kadar da böyle gitmiştir. Bu tür haberler bağlayıcı (lâzım) ve sahihtir, bize rivayet edenlerin bu tür rivayetlerini kabul etmemizi gerektirir. Tabii râvinin kendisinden hadisi rivayet ettiği raviye erişmiş ve doğru ve dürüst (sadûk) olması da gerekir [Ravilerin bu durumu] iki şahidin durumuna benzer: Bu ikisi hâkimin huzurunda başka iki şahidin şahitliklerinin doğruluğuna şehadet etmişlerdir ki, hakim de kendisinin huzurunda şahitlik eden iki kişinin adil olduklarını

bilmekte, ancak şahitliklerinin doğruluğuna şehadet ettikleri iki kişiyi tanımamaktadır. Bu durumda hâkimin başka iki kişi hakkında şahitlik eden bu iki kişinin şahitliğini geçerli kabul etmesi gerekir, bu başka iki kişiyi tanımadığı gerekçesiyle hüküm vermekten vazgeçemez.

Bizim hüküm vermede esas alacağımız zahirî durum budur. İşin gerçeğinde [bâtın] ise, bizim bilemediğimiz bir şekilde ravinin vehmi, yalan söylemesi, unutmaması ve kendisi ile ondan hadis rivayet ettiği ravi arasına bir veya birden fazla ravi sokuşturması vb. gibi hususlar söz konusu olabilir ve böyle olunca onun söylediklerinin gerçeği yansıtmaması da mümkün olabilir. Bu durumda biz ancak bildiğimize göre hareket etmekle mükellef oluruz. Bu tür bir bilginiz olursa, o zaman bu rivayeti kabul etmeyiz."³³

el-Hatib el-Bağdadî (ö.463) öncesinde, sahih hadis tanımlı sayılabilecek bu ifadeler birbirine özû itibariyle yakındır. Bu da tabiidir, zira Yahyâ b.Muhammed b.Yahyâ (ö.260'tan sonra) babasından istifade etmiştir ve ondan etkilenmesi normaldir. Babası Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî (ö.252,256,257,258) ise el-Humeydî'den (ö.219) hadis nakletmiş, ondan istifade etmiştir.³⁴ Bu durumda sahih hadisin tanımlanması çabalarını el-Humeydî'ye kadar geri götürmenin mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada hemen Şafîi'nin Sufyan b. Uyeyne'ye öğrençilik yaparken el-Humeydî'ye arkadaşlık ettiği, el-Humeydî'nin de Şafîi ile Mısır'a gittiği ve hatta onun önde gelen arkadaşlarından olduğu³⁵ akla gelmektedir. Biraz sonra temas edeceğimiz gibi, Şafîi de Risâle'de sahih hadisin tanımlı sayılabilecek ifadeler kullanmıştır. Dolayısıyla bu iki alimin de sahih hadiste aranan şartlar üzerinde durmuş olması, aralarında bir alışverişin bulunduğu düşüncesini akla getirmektedir. Bu nokta üzerinde durmadan önce Şafîi'nin (ö.204) bir hadisin delil olabilmesi için onda aradığı şartların neler olduğunu kendi ifadesiyle görelim:

"Birisı bana "İlim ehli nazarında huccet [delil] teşkil edecek olan [rivayetler]in asgarisini bana belirle ki, ahad haber ilim ehli için bağlayıcı olsun" dedi.

Ben de ona şöyle dedim:

"Hz. Peygamber'e veya ondan sonra gelen [sahabe veya tabiî]lere varıncaya kadar tek kişinin yine tek kişiden rivayet ettiği haberdır. Bu tür bir haber-i hâssa [ahad haber] şu şartları taşımadıkça delil olamaz: Hadisi rivayet eden dininde güvenilir, rivayetinde (veya sözünde) doğrulukla tanınan, rivayet ettiğini iyice kavrayan, hadisin lafızlarındaki herhangi bir değişikliğin yol açabileceği an-

(*)Hakkında bilgi için bkz: İbn Hacer, Tehzibu't-Tehzib, IX.511-516.

³¹el-Kifâye, s.56

(**)Hakkında bilgi için bkz: Tehzibu't-Tehzib, XI.276-278.

³²A.y.

³³A.g.e., s.63-64.

³⁴ez-Zehabî, Tezkiratu'l-Huffâz (Haydarabad, 1956), II.413.

³⁵A.y.

İlam sapma/kaymalarının farkında olan veya [bunun farkına varacak seviyede değilse] hadisi mana ile değil, duyduğu gibi harfi harfine rivayet eden biri olmalı- çünkü hadisin lafızlarındaki bir değişikliğin ne gibi anlam sapma/kaymalarına yol açacağını bilemeyecek bir seviyede ise, mana ile rivayette bulunduğu belli olmaz helali harama çevirir. Ama hadisi harfi harfine aynen rivayet edecek olursa, hadisin manasını saptırma tehlikesi ortadan kalkar; ezberinden rivayet ediyorsa hıfzı sağlam olmalı, yazılı malzemeden rivayet ediyorsa, yazdığını iyice muhafaza eden biri olmalı, Hadis konusunda ezberinin sağlamlığıyla bilinen ravilerle aynı hadisi rivayet etmişse, onlara muhalif rivayette bulunmamalı, görüştüğü ravilerden işitmediği şeyleri rivayet eden veya Hz.Peygamber'den, güvenilir ravilerin rivayetlerine aykırı rivayette bulunan müdellis biri olmamalı, ravinin kendinden önceki ve sonraki raviler de bu şekilde olmalı ve bu suretle hadis Hz.Peygamber'e veya ondan sonra gelenlere kopuksuz bir isnad ile ulaşmalıdır. Çünkü bu ravilerden herbiri hem kendisinden rivayette bulunana, hem de kendisine rivayet ettiği kimseye karşı kefilidir. Dolayısıyla hepsinde de bu şartların bulunması gerekir.³⁶

Buraya kadar anlatılanlar şunu göstermektedir: Hadis ilminde yerleşmiş ve yaygınlaşmış şekliyle "sahih hadis tanımı" için ilham kaynağı olabilecek, daha önce yapılmış birkaç tanım kaynaklar tarafından muhafaza edilerek, bize kadar intikal ettirilmiştir.

Görüldüğü gibi elimizde mevcut İbnu's-Salâh öncesi sahih hadis tanımlarının en eskisi, çağdaş olan iki İslam alimine, yani Şafî (ö.204) ile, yine onunla yakın bir ilişki içerisinde olan el-Humeydî'ye (ö.219) ait bulunmaktadır. Bu iki tanıma biraz dikkatle bakıldığında; el-Humeydî'nin daha ziyade isnadın ittisal şartı ve bu şartla ilgili konular üzerinde vurgu yaptığını; Şafî'ninkinde ise, ravinin adalet ve zapt şartları ile, buna bağlı konular üzerinde vurgu yapıldığını görmek mümkündür. Ancak bununla birlikte Şafî'nin tanımının el-Humeydî'ninkinden daha geniş ve detaylı olduğu açıkça görülmektedir. Şafî'nin tanımının dikkat çeken diğer bir yönü de, hadis ilminde yerleşmiş olan tanımın -ki İbnu's-Salâh'a ait olan tanımdır- mevcut bütün unsurlarını içerdiği gibi, üstelik bu yerleşmiş tanımda bulunmayan bir takım unsurları da ihtiva etmesidir. el-Humeydî'nin tanımı ise böyle değildir ve meselâ ravinin adalet ve zapt sıfatlarından açıkça söz etmediği gibi, hadisin şazz ve muallal olmaması gibi hususlara da temas etmemektedir. Bu durumda, hadis ilminde yaygınlık kazanmış olan meşhur sahih hadis tanımının mimarı olan İbnu's-Salâh için, ona ilham kaynağı olmuş bir tanım aranacaksa, bu tanım ancak Şafî'ninki olabilir. Ama İbnu's-Salâh'ın tanımını Şafî'ninkine indirgemek fazla mübalağalı bulunabilir ve İbnu's-Salâh öncesi sahih hadis tanımlarının sahipleri olan Yahyâ b. Muhammed b. Yahyâ, babası Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî, onun hocası sayılan el-Humeydî ve onun akranı ve bir anlamda üstadı sayılan Şafî'nin tanımlarının herbirinin İbnu's-Salâh'a ilham kaynağı olmuş olabileceği daha akla yatkın görünebilir. Nitekim bu bağlamda el-Humeydî, ez-Zuhlî ve oğlunun sahih hadis tanımlarının el-Hatib'in el-Kifâye

adlı eserinde yer aldığını, İbnu's-Salâh'ın da Ulûmu'l-Hadis'i yazarken el-Hatib'in ve başkalarının kitaplarında dağınık olarak bulunan bilgileri toplayıp bir tertibe soktuğunu burada hatırlamak yerinde olur.³⁷ Öyle bile olsa, bu Şafî'nin etkisini ortadan kaldırmaz. Hatta Şafî'nin el-Humeydî'yi, onun Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî'yi, onun da oğlunu etkilemiş olması ve böylece zincirleme bir etkidenden söz edilmesi de mümkün olabilir.

Özetlemek gerekirse Şafî'nin sahih hadis tanımının elimizde mevcut en eski ve en geniş tanım olması, onun el-Humeydî, ez-Zuhlî ve oğlunun tanımlarında da etkili olmuş olma ihtimali ve nihayet -az sonra göreceğimiz gibi- bugüne kadar yazılmış olan hemen bütün hadis usûlü eserlerinin müelliflerinin hep Şafî mezhebine mensub olmaları, geçmişte ve günümüzde bizim sahih hadis anlayışımız üzerinde Şafî'nin şu veya bu şekilde inkâr edilmez bir etkisinin bulunduğunu gösterir.

Burada esas konumuz olmamakla beraber ilginç bir hususa işaret etmeden de geçmek istemiyoruz. İbnu's-Salâh'ın -daha sonra klasikleşecek olan- sahih hadis tanımı ile Şafî'nin tanımı arasında bir mukayese yapıldığında, Şafî'ninkinin daha detaylı ve geniş kapsamlı olduğu görülmektedir. Halbuki normal olarak sonra yapılan tanımın öncekinden daha gelişmiş olması beklenirken, durum tersi olmuş ve adeta Şafî'den sonra sahih hadis tanımı konusunda bir gerileme yaşanmıştır. Kanaatimizce bu, üzerinde ayrıca durulması gereken önemli bir noktadır. Biz şimdilik burada bu hususa dikkat çekmekle yetiniyoruz.

6. Hadis Usûlü Literatüründe Şafî'liğin Tekeli

Konumuzla ilgili olarak Şafî'nin etkisini bir başka açıdan da görmek mümkündür. Hadis usûlü literatüründeki sahih hadis tanımlarıyla Şafî'nin, delil olabilecek bir hadiste aradığı şartlar arasındaki son derece yakın benzerlik oldukça ilgi çekici görünse de, aslında bu benzerliğin ortaya çıkması kadar tabii birşey olamaz. Zira bu benzerlik bir tesadüfün eseri olmayıp -mezhepçilik anlamında- ideolojik bir ortak tavrın, yani aynı mezhebe mensup olmanın tabii sonucudur. Daha açık ifade edecek olursak, Şafî'den başlayıp bugüne kadar devam eden uzun asırlar boyunca telif edilmiş ve eğitim sisteminde (medreselerde) ders kitabı olarak okutulmuş olan Hadis usûlü eserlerine bakıldığında, istisnasız hemen hepsinin müellifinin Şafî mezhebine mensup oldukları hayretle görülecektir. Bazılarının dediği gibi mutlak anlamda "ilk" değil, ama bize ulaşan en eski eser olması anlamında "ilk" Hadis usûlü sayılan "el-Muhaddisu'l-Fâsil"ın müellifinin kesin olarak Şafî olduğunu ileri süremesek de, müteakiben bu alanda eser veren el-Hâkim en-Neysâbü'rî, el-Hatib el-Bağdadî, İbnu's-Salâh, en-Nevevî, el-İrakî, es-Sehâvî, İbn Hacer, es-Suyûtî vb. gibi eser-

³⁶er-Risâle, s.369-372, prg. 998-1002.

³⁷Bkz: es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî* (Mısır, 1966), I.6 (Abdolvahhab Abdullatif'in önsözü).

leriyle Hadis Usûlünde tam bir hakimiyet kurmuş olan pekçok müellifin Şafî mezhebine mensup olması bu durumun açık bir delilidir. Hatta Hadis usûlüne dair bugüne kadar yazılmış olan eserlere bakıldığında önemsiz birkaç istisna hariç, Hadis Usûlü alanında bir Hanefî ya da Malikî varlığından dahi söz etmenin mümkün olmadığı, bu alanda tam bir Şafî hakimiyetinin söz konusu olduğu açıkça görülür. Daha özlü bir ifadeyle söyleyecek olursak, Hadis Usûlü literatürü alanında tam bir Şafîi tekeli söz konusudur.*

7. Ahad Hadislerin Bağlayıcılığının Temellendirilmesi

Şafî'nin Sünî Hadis kültüründe olumsuz izler bırakan tutarsızlık ve yanlışlıklarından bir diğerini de, onun haber-i vahid'in niçin delil olarak kabul edilmesi gerektiğine dair mülâhazalarında görmekteyiz. O, haber-i vahid'in delil olması gerektiğine dair nakle veya icmaya dayalı bir delil isteyen muhatabının bu talebine olumlu cevap verip, bir takım hadisler zikrederken (s.401), bir fasit daireye düştüğünün farkına varamamıştır. Zira delil olduğu ileri sürülen ahad hadislerin ispatı için yine bir takım ahad hadislerle dayanmak bir çelişkidir ve ne yazık ki onun bu çelişkisi bugün dahi, Sünnet'i müdafaa amacıyla yazılan eserlerde hâlâ etkisini sürdürebilmektedir.

Bu çelişki bir yana, Şafî'nin delil olarak zikrettiği pekçok hadisin de onun görüşünü destekleyecek durumda olmadığı görülmektedir. Onun delil olarak zikrettiği hadislerle bakıldığında içeriklerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Hz.Peygamber'in, kendi sözlerinin nakledilmesini teşvik etmesi ve bunu tek tek bireylerden talep etmesi.
2. Hadislerin bağlayıcı olduğunu reddedenleri kötüleyen "Erîke" hadisi.
3. Bazı sahabilerin Hz.Peygamber'e fetva sorması ve aldığı fetvayı birey olarak başkalarına iletmesi.
4. Kiblenin değiştiğini tek bir sahabinin diğer sahabilere haber vermesi, onların da kibleyi değiştirmesi.
5. İçkinin haram kılındığına dair haberin tek bir kişi tarafından bazı sahabilere ulaştırılması ve bu haberin gereğinin yapılması.
6. Hz.Peygamber'in zina eden bir hanımın -suçunu itiraf ettiği takdirde- tek bir kişi tarafından recmedilmesini istemesi.
7. Hz.Ali'nin bayram günü oruç tutulmasının Hz.Peygamber tarafından yasaklandığını Mina'daki hacılara haber vermesi.
8. İbn Mirba' el-Ansarî'nin Arafat vakfesi ile ilgili Hz.Peygamber'in bir talimatını bazı sahabilere iletmesi.
9. Hz.Peygamber'in Hz.Ebubekir'i hac emiri olarak H. IX. yılda göndermesi ve Hz.Ebubekir'in hacılara Hz.Peygamber'den bir takım hususları nakletmesi.
10. Aynı yıl Hz.Ali'yi de Kurban bayramında Berâe suresini insanlara okuması için göndermesi.

11.Hz.Peygamber'in çeşitli bölgelere görevliler (um-mâl) göndermesi (Kays b. Asım, ez-Zibirkân b. Bedr ve İbn Nuveyre'yi kendi aşiretlerine; Muaz b. Cebel'i Yemen'e göndermesi).

12.Askerî birliklerin başlarında komutanları -aynı zamanda bir tebliğci olarak- göndermesi.

13.Oniki Melik'e kendilerini İslam'a davet için elçiler göndermesi.

14.Daha sonraki halifelerin de aynı şekilde görevliler ve talimatlar göndermesi.

15.Halife'nin, kadî'nin, emir'in, imam'ın tek bir kişi olabileceğine dair Müslümanların icması. Bunlar çeşitli hükümler vermekte ve bunlar uygulanmaktaydı. Onların bu hükümleri birer haber olarak kendilerinden -yazılı söz-lü- naklediliyordu (er-Risâle, s.404-420, no:1109-1156).

16.Nüh, İbrahim, Hûd, Sâlih, Şuayb, Lût ve Muhammed (a.s.m.) gibi, insanlara gönderilen peygamberlerin tek tek birer fert olması (er-Risâle, s.435-437).

17.Hz.Osman'ın Muhacir ve Ensâr arasında, bir kadının naklettiği bir hadisle amel etmesi (er-Risâle s.438-439, no:1214-1215).

18.Zeyd b.Sabit ve İbn Abbas'ın, hayızlı kadının vedâ tavafiyla ilgili olarak Ensar'dan bir hanımın sözüyle amel etmesi.

19.İbn Abbas'ın ikindiden sonra iki rekat namaz kılınmasını Hz.Peygamber'in yasakladığını naklederek, buna itiraz edene cevap vermesi.

20.Rafî'nin bir hadisi dolayısıyla İbn Ömer'in muhabara usûlüyle toprağı işlemekten vazgeçmesi.

21.Özürü olan bir kölenin bilahare geri iadesi esnasında onun daha önce kazandıklarının iade edilmesine gerek olmadığına dair Urve'nin Hz.Aişe'den yaptığı rivayeti Hz.Ömer'in kabul etmesi.

22.Sa'd b. İbrahim'in (Ö.127/744), İbn Ebî Zî'b'in rivayet ettiği bir hadise dayanarak Rabia b.Abdirrahman'ın (ö.136/753) bir hükmünü reddetmesi.

23.İbn Ebî Zî'b'in, Ebû Hanife b. Simâk'e, Rasulullah'tan gelen rivayetleri reddetmemesi konusundaki uyarısı (er-Risâle s.440-452).

Bilahere Şafîi verdiği bu örnekleri özetleyerek bir daha tekrarlamaktadır (er-Risâle s.453, 454, no:1238-1240). Ardından da Sahabe ve Tabiîn'den olup İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde yaşayan ulemanın ahad haberleri huccet ve delil olarak kabul ettiklerini söylemekte (er-Risâle s.454-457) ve bu konuda tam bir genelleme yapmaktadır.

(*)Ek'de, başlangıçtan günümüze kadar gelen hadis usulü literatürü bir liste halinde sunulmuştur. Bu listede yer alan eserlerin müelliflerinin neredeyse tamamı Şafîi mezhebine mensuptur. Şafîi olmayan bir kaç Hanefî ve Malikî müellife yer geldiğinde işaret edilmiştir. Ancak bunlar bile yine Şafîi olan -İbnu's-Salâh, İbn Hacer vb.- gibi müelliflerin eserlerine şerh ya da haşiye yazan kimselerdir. Dolayısıyla hadis usulü alanındaki Şafîi tekeli tartışmaya mahal bırakmayacak kadar açık ve seçik bir şekilde görülmektedir.

Özetle Şafîî, bütün bu örneklerde Hz.Peygamber'den duyduklarını başkalarına aktaranların hep "tek" bir şahıs olduğunu, bu tek tek şahısların verdikleri bilgilerin muhataplarınca doğru olarak kabul edilip, gereğince amel edildiğini, Hz.Peygamber'in isteseydi tek tek şahısları değil bir grup sahabiye gönderebileceğini, ama bunu yapmadığını, (er-Risâle s.413, no:1131), Hz.Peygamber'in kendilerine bazı mesaj ve talimatlar gönderdiği kimselerin de "Sen tek bir kişisin, bizzat Rasûlullah'tan görevimiz olduğunu duymadıkça bizden birşey alamazsın" diyerek itiraz etmediğini (er-Risâle s.416, no:1142), iki üç, dört veya daha fazla vali gönderebilecek iken bunu da yapmadığını (er-Risâle s.418, no:1147) söylemekte, buradan tek bir kişinin haberinin/rivayetinin [haberi'l-âhâd], o haberi duyanlar için bir huccet ve delil teşkil ettiği sonucuna ulaşmaktadır.

Şafîî'nin verdiği örneklerin ve bunlara dayanarak yaptığı istidlallerin daha sonra haber-i vâhid'i temellendirmek için yazılan bütün eserlere damgasını vurmuş olduğu gözönüne alınacak olursa, burada Şafîî'nin bu konudaki görüşlerini değerlendirirken, aslında haber-i vâhid'in huccet olduğunu kabul eden bütün Sünnî düşüncenin de değerlendirmesinin yapıldığı söylenebilir. Ne yazık ki, asırlarca sürdürülüp günümüze kadar getirilen bu muhakeme tarzının tutarlılık açısından bir değerlendirmeye tabi tutulmamış olması son derece düşündürücüdür. Bu durumu özellikle hadis alanında faaliyet gösteren alimlerin akıl ve mantığa dayalı tenkidçi zihniyetten uzak kalmalarıyla izah etmek mümkün görüne de; başta Şafîî'nin kendisi olmak üzere Fıkıh geleneğine mensup ülemanın böyle bir zihniyetten uzak kalmalarını ya da bu konudaki yeteneklerini bu meselede gösterememiş olmalarını izah etmek -taklidçilik dışında- mümkün görünmemektedir.

İlk bakışta tutarlı görünen Şafîî'nin yukarıdaki mülahazalarına ve kullandığı delillere yakından bakılacak olursa, ortada bir takım tutarsızlıkların ve tenkide açık noktaların bulunduğu dikkatlerden kaçmayacaktır. Dikkati çeken ilk husus, Şafîî'nin mülahazalarında görülen tutarsızlıktır. Burada sözünü etmek istediğimiz bu tutarsızlık, kısaca Şafîî'nin huccet ve delil olduğunu ispat etmeye çalıştığı ahad haberleri, yine bir takım ahad haberlere dayanarak temellendirmeye çalışmasıdır ki, bu bir kısır döngüden başka bir şey değildir. Onun bu amaçla başvurduğu rivayetlerin çokluğu da bu sonucu değiştirmez. Zira bunların pekçoğu ahad birer haber olup, kesin bilgi ifade etmezler, sadece zann-ı galib ifade ederler. Sübûtu zannî olan delillere dayanılarak kesin bir sonuca varmak ise mümkün değildir.

Bir an için bu rivayetlerin mutlak hakikati ifade ettiğini kabul edelim; sonuçta yine ahad haberlerin huccet oluşu "kesin olarak isbat edilmiş" olmayacaktır. Zira gerek Şafîî, gerek onu taklid eden günümüze kadar gelmiş geçmiş pekçok İslam alimi -belki de tamamı- şu önemli noktayı gözden kaçırmışlardır:

İmam Şafîî'nin verdiği örneklerin -kesinlik (yakın) ifade etmese bile- kabul edilmesinde bizce herhangi bir mani yoktur. Bu örnekler Hz.Peygamber'in tek kişinin di-

ni konularda başkalarına naklettiği bilgilerin muhatapları için de bağlayıcı olduğunu kabul ettiğini göstermeye yeterlidir. Dolayısıyla O'nun (s.a.v.) dönemi için ahad haberlerin kesinlik ifade etmesine mani herhangi bir durumdan söz etmek mümkün görünmemektedir. Ancak aynı şeyleri Hz.Peygamber'den (s.a.v.) sonraki nesiller ve dönemler için doğru kabul etmek mümkün değildir. İşte temel hata da bu noktada yapılmaktadır. Evet ahad haberler Hz.Peygamber (s.a.v.) zamanında huccet ve delil idi, zira bu bilgileri nakledenler tek tek kişiler olsa da, Hz.Peygamber sağ olduğu için, en küçük bir şüphe karşısında, bunların doğruluğunu tahkik etme imkanı daima vardı. Bu yüzdendir ki, Rasûlullah'ın zamanında söylemediği bir şeyi ona izafe etmek ve bunu sürdürülebilmek hemen hemen imkansızdı. Nitekim bizzat Şafîî'de, Hz.Peygamber döneminde ahad haberlerin huccet olmasının, bu durumdan dolayı mümkün olduğunun farkındadır:

"Şayet kendisine haber gönderilen, haberi getirenin gerçekten Rasûlullah'ın elçisi olup olmadığını bilemese, bunu araştırması gerekir, ta ki Rasûlullah'tan gelen haberin doğru olup olmadığına dair kuşkusunu izale edebilsin. Bu takdirde elçiye düşen de, muhatabın bu kuşkusunu izale etmesini beklemesidir (er-Risâle s.418, no:1150).

"Yine Rasûlullah'ın [gönderdiği] bir yazısı hakkında da herhangi bir kuşku duyar, yazının değiştirilmesinden veya elçinin gaffetinden dolayı töhmet altında kalmasından şüphelenirse, bu şüphesini giderecek bilgiyi sağlaması gerekir, ta ki Rasûlullah'ın emri olduğuna kanaat getirip onu uygulasin." (er-Risâle s.419, no:1153).

Görüldüğü gibi Şafîî de, Rasûlullah döneminde, ahad bir haberin tahkikinin mümkün olduğunun bilincindedir. Dolayısıyla o dönemdeki ahad haberlerin huccet ve delil olması pekala mümkündür.

Rasûlullah döneminde bu konuda bir problem olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak asıl problem bundan sonra başlamaktadır. Zira Şafîî ve onun izinden gidenler bu durumun Hz.Peygamber'den sonraki nesiller için de geçerli olduğunu zannetmekle büyük bir hataya düşmüşlerdir. Hataya düşmüşlerdir, çünkü ilk neslin sona ermesinden sonra -Rasûlullah hayatta olmadığı için- ahad haberlerin gerçekten ona ait olup olmadığını tetkik imkanı ortadan kalkmıştır. Bu imkan ortadan kalkınca da, ahad haberlerin kesin bir delil ve huccet olduğunu matematik bir kesinlikle tesbit etme imkanı da ortadan kalkmıştır. Geriye ise sadece hadislerin gerek isnad gerek -nadiren de olsa- metin açısından tetkik edilmesi ve bu suretle, Rasûlullah'a ait olup olmadığına dair şahsi kanaata dayanılarak karar verilmesi yolu açık kalmaktadır. Onbeş asırdır hadis alanında yapılan bütün çalışmalar, bu alanın uzmanlarının şahsi kanaatlerinin -yani içtihatlarının- ürünlerinden başka bir şey değildir. Bu içtihatlar ise kesinlik (yakın) ifade etmeyip, sadece şahsi kanaat (zann-ı galip) ifade edebilirler.

Şafîî'nin, insanlara gönderilmiş olan peygamberlerin tek birer kişi olmalarını delil olarak ileri sürmesine gelince, ahad haberleri nakledenlerin Peygamber gibi

olamayacaklarını, zira peygamberlerin doğruluklarının mucizelerle desteklendiğini belirtmekle yetiniyoruz. Dolayısıyla peygamberlerin teker teker gönderilmelerinin ahad haberlerin hucet ve delil oluşuna dayanak teşkil ettiği iddiası bir zorlamadan ibarettir.

Sonuç olarak Şafii'nin Hz. Peygamber dönemine ait uygulamaları örnek vererek, ondan (s.a.v.) asırlar sonrakı bir dönemde de aynı şekilde ahad haberlerin hucet ve delil olduğunu, matematik bir kesinlikle ifade etmesinin doğru olmadığı söylenebilir.

Şafii'nin Sünnet-Hadis anlayışımız üzerindeki etkileri elbette sadece bunlardan ibaret değildir. Kanaatimizce yapılacak daha detaylı ve derin çalışmalarla, onun başka bir takım etkilerini de tespit etmek mümkün olabilir. Fakat bizim işaret etmeye çalıştığımız etkileri bile, Şafii'nin Sünnet düşüncesi ve ilim geleneğindeki köklü ve kalıcı rolünü gözler önüne sermeye yetecek niteliktedir.

* * *

Hulâsâ Şafii'nin Risâle'deki düşüncelerinin bugünü dahi kuşatacak derecede güçlü etkilerinin bulunduğunu gördük. Fakat bu etkinin ne derece olumlu ya da olumsuz olduğu konusunda pek fazla birşey söylemedik. Şimdi bu konuya geçmek, yani onun bugüne uzanan etkileri karşısında tavrımızın ne olması gerektiğine temas etmek istiyorum.

Önce şunu hatırlatalım ki, burada eleştiri süzgecinde geçirilecek olan Şafii'nin Risâle'de yer alan düşüncelerinin bugüne uzanan etkileridir, yoksa Şafii'nin kendisi veya niyeti yargılanacak değildir. Çünkü bir İslam alimi olarak onun, ne yapmak istediye, bunu İslam'ın ve Müslümanların hayrına olacağı için yaptığını inancımız tamdır. Ne var ki, onun niyetinin müspet olması, düşüncelerinin sonuçlarının ve etkilerinin de mutlaka olumlu olmasını gerektirmemektedir. Dolayısıyla Şafii'nin niyet ve hedefi ile tarihte gerçekleştirenler arasında mutlaka ayırmak gerekir. Şimdi bu hususu aklımızda tutarak, değerlendirmemize geçelim:

Birçok çağdaş düşünür ve ilim adamı, İslam dünyasının içinde bulunduğu düşünce bunalımının sorumlusunu dışarıda aramayı tercih etmekte, nedense asıl sebebin içeride olabileceğini kabule bir türlü yanaşmamaktadır. Halbuki asıl problem -kanaatimize göre- dışı değil içte, yani bizim kültürümüzde, geleneğimizde, daha doğrusu onu eleştirip aşmaya bir türlü cesaret edemeyen, bizim donmuş düşüncemizdedir. Bunu söylerken elbette dış tesirleri yok sayıyor değiliz. Ancak müzmin bir "savunmacılık" derdine müptela olmuş olan pekçok çağdaş düşünür ve ilim adamı, biraz da kolaycılığa kaçtığı için, suçu hemen "başkalarına -tabii başta Batı'ya- yığıvermektedir. Ne var ki bu akılla pek de bir yere varılabileceği benzememektedir.

Buna mukabil -bazı düşünür ve ilim adamları gibi- biz de asıl problemin; aşırı muhafazakâr, zaman zaman da mutaassıp, donuk, taklitçi ve savunmacı zihniyetten kaynaklandığı kanaatindeyiz. Bugün İslam dünyasında hakim ve baskın olan bu zihniyet, İslam düşüncesinin ilk çağlarındaki dinamizmine tekrar geri dönmeye mani olan en büyük engeldir. İşte bu zihniyetin kökenlerini

Şafii'nin düşüncelerine kadar geriye götürmek mümkündür.

Bu donuk ve mutaassıp düşünceye bakıldığında, neredeyse her türlü yenilik çabasına, yeni olan hemen herşeye -sık sık düşmanlığa da varan- bir reaksiyon gösterdiği, bakışlarını hep geriye çevirdiği, geçmişini idealize ettiği, çözümlerini de o geçmişte -ısrarla- aradığı hemen görülür. Bu zihniyetin oluşumunda Şafii'nin de payı olduğunu, bu zihniyet ile Şafii'nin düşünceleri arasındaki ortak noktalar açıkça gözler önüne sermektedir.

Bugün İslam dünyasını pençesinde kıvrandıran bu aşırı tutucu ve taklitçi zihniyet ile, yenilikçi eğilimler arasındaki gerilimin temel sebeplerinden birisinin de Sünnet-Hadisler ile ilgili olduğu malumdur. Bu iki eğilim arasındaki tartışma konularına bakıldığında, bunlarda da Şafii'nin Risâle'de savunduğu yaklaşımın belirleyici olduğu hemen görülür. Meselâ Sünnet'in vahiy ürünü olduğu iddiası, Kitap ile birlikte kredilen Hikmet'ten kasdın Sünnet olduğu iddiası, hatta Sünnet münkirlerine (I) karşı öne sürülmesi gelenek halini almış olan "Erike" hadisinin delil olarak kullanılması Şafii'nin bize miras bıraktığı bazı problemlerdir.

Ve nihayet halâ İslam dünyasının bir türlü çözüme kavuşturamadığı "Hadisler" meselesini bu çözümsüzlüğe mahkum eden, en azından çözümü zorlaştıran "Sahih Hadiste aranacak şartlar" da bize Şafii'nin -ve tabii onunla hem fikir olan ulemâımızın- mirasıdır. İlk defa Şafii'nin Risâle'sinde gördüğümüz sahih hadis tanımı, özünde hiç değişmeden, bugüne kadar gelmiştir. Hatta İbnu's-Salâh'ın tanımı ile bir mukayese yapıldığında Şafii'ninkinin daha detaylı ve kapsamlı, yani daha gelişmiş bir tanım olduğu görülür ki, bu İbnu's-Salâh'ın tanımının bir gelişmeyi değil, bir gerilemeyi temsil ettiğini gösterir. Öte yandan İbnu's-Salâh'ın isnad tedkikinde -yani cerh ve ta'dil konusunda- dinamizme son verip, bu alanda içtihad kapısını kapatmaya teşebbüs edecek kadar tutucu biri olduğu hatırlanacak olursa,³⁸ bugüne kadar bizim sahih hadis anlayışımızın hep tutucu çevrelerce belirlenmiş olduğu görülür.

Bir hadisin sahih olup olmadığını belirlemek için sadece -veya biraz daha ihtiyatlı konuşacak olursak "büyük ölçüde" diyelim- isnadda yer alan ravilerin tedkiki yeterli gören, yani sözü kimin naklettiği üzerinde duran, ama bizzat nakledilen "söz"ün kendisini incelemeye

³⁸İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis* (Haleb, 1966), s.12-13; "...Hadis cüzlerinde veya onların dışında rivayet edilmiş olan hadisler içerisinde isnadı sahih olan bir rivayete rastlasak, ancak Sahihayn'ın herhangi birisinde bu hadisi bulamasak veya hadis imamlarının güvenilir ve meşhur eserlerinde de bu hadisin sahih olduğuna dair açıklamaya rastlayamasak, bu takdirde bu hadisin sahih olduğuna kesin olarak hükmetmeye cesaret edemeyiz. Zira bu asırlarda, sırf isnadına bakarak bir hadisin sahih olup olmadığını belirlemede bağımsız davranmak imkansızdır. Çünkü bu türden hiçbir rivayet yoktur ki, isnadında, sahih hadisin ravilerinde bulunan hıfz, zabt ve itkan özelliklerine sahip olmayan ve sadece elindeki yazılı malzemeye güvenen ravi(ler) bulunmasın. O halde, sahih ve hasen rivayetleri bilebilmek için, hadis imamlarının meşhur oldukları için tağyir ve tahrif edilmelerinden emin olunan -güvenilir meşhur eserlerinde verdikleri hükümlere başvurmak durumundayız."

gerek görmeyen, hatta çoğu zaman buna karşı çıkan bu zihniyet, geçmişte İslam düşüncesinde yaşanan birçok problemlere sebep olma açısından aslan payına sahip olduğu gibi, bugün yaşanan düşünce bunalımında da, bu zihniyetin ve yol açtığı problemlerin uzantılarını görmek hiç de zor değildir.

Halbuki sahih bir hadiste aranacak şartlar meselesinde bütün hikaye Hadis Ehli'nin ve onların gözde temsilcisi Şafii'nin dediklerinden ibaret değildir. Bu tutucu çevrelerin dışında, onların daima boy hedefi olmuş, daima susturulmak ve bastırılmak istenmiş olan farklı bir yaklaşımın bulunduğunu bilmekteyiz. Bu yaklaşımın bizim geleneğimizde adı "Re'y Ehli"dir. Hadis Ehli'nin ve onların müttetikleri olan sempatizanlarının, kendileri gibi düşünmeyen hemen herkesi, her grubu ve akımı kamuoyunda karalamak, en azından istihfaf etmek için kullandığı ve -öyle olmadığı halde, olumsuz bir anlam yüklediği- "Re'y Ehli (Ehlu'r-Re'y-Ashâbu'r-Re'y-Eraeytiyyûn)" tabiri, aslında oldukça sağlıklı bir fikri yapıya, bir geleneğe işaret etmektedir. Bu geleneğin içerisinde yer alanlar -Hanefiler ve başta Mu'tezile olmak üzere, onlara sempati duyan çevreleri de bu geleneğe katabiliriz- Hadis konusunda ne yazık ki tarihimizde, Ehli Hadis ve Şafii kadar etkili olamamış görünmektedirler. Daha önce işaret ettiğimiz gibi bugüne kadar -asırlarca- telif edilmiş olan Hadis Usûlü'ne dair eserlerin tamamının Şafii geleneğine mensup ulemâya ait olması bunun en açık delilidir. İşte bu noktada İslam düşüncesi, Hadis Ehli ile Re'y Ehli arasında ilk asırlarda mevcut dengenin, ikincinin aleyhine bozulmasıyla, tek taraflı bir gelişmeye maruz kalmış ve bu dengesizlik bugüne kadar devam etmiştir.

Kanaatimizce bugün yaşanan düşünce krizinde büyük payı olduğuna inandığımız bu dengesizliğin bir an önce giderilmesi şarttır. Bunun da yolu Re'y Ehli geleneği ile, ona yakın duran benzer eğilimleri tekrar canlandırmaktan geçmektedir. Özellikle Hadisler sözkonusu olduğunda, Şafii'nin dile getirip seslendirdiği, işleyip formüle ettiği Hadis Ehli yaklaşımının Sünnî İslam düşüncesi üzerindeki ağır baskısını, güçlü hakimiyetini, bu konuda oluşturduğu tekeli kırmak için, özellikle Hanefiler başta olmak üzere Re'y ehlinin bugün tekrar canlandırılması bir zorunluluktur.

Bilhassa hadisler açısından Re'y ehlinin yaklaşımının bugün tekrar canlandırılmasının son derece önemli olduğu kuşkusuzdur. Zira bugüne kadar hakim olan Hadis Ehli -Şafii ağırlıklı Hadis usûlünün istenen etkinlik ve verimlilikte olmadığını -aradan geçen bunca asırdan sonra- gayet net bir şekilde görmekteyiz. Bunun en açık delili ise, aradan asırlar geçmesine rağmen, en güvenilir olanları dahil, muteber hadis kaynaklarının ve bu kaynaklarda yer alan ve sahih ya da hasen olduğu ifade edilmiş olan pekçok hadisin bugün dahi halâ tartışma konusu yapılmasıdır. Bu tartışmalarda dikkati çeken en önemli nokta ise, geçmiş muhaddislerin sahih ya da hasen olduğunu ifade ettikleri bazı hadislerin sahihliğine yapılan itirazların, isnadlardan ziyade metin açısından yapılmış olmasıdır. Bu ise, aslında Hadis Ehli-Şafii çizgisinde gelişen ve bilahare tekelleşen Hadis usûlü anlayışına yönelik bir eleştiri anlamına gelmektedir.

Gerçekten de bugüne kadar süregelen Hadis usûlü literatürü incelendiğinde, metin tenkidi denebilecek kayda değer herhangi bir kritere rastlamak mümkün değildir. Bu da tabiidir, zira İmam Şafii'nin sahih hadis tanımı başta olmak üzere, İbnu's-Salâh'a kadar -İbnu's-Salâh'ınki de dahil- yapılan bütün tanımlar isnad esas alınarak yapılmıştır. Bunun eksik bir tanım olduğu ise ortadadır. Zira bir hadis, isnad ve metin olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Hatta asıl "Hadis" adını almaya layık olan isnad değil "Metin"dir. Bu durumda bir hadisin sıhhatini belirlemek için, onu nakleden ravilerin durumlarını inceleyip, nakledilen sözün kendisini bir tarafa bırakmanın izahı mümkün değildir. İşte Şafii'nin ve onun yolundan gidenlerin -özellikle de klasik hadis usûlündeki sahih hadis tanımında belirleyici olup, ona damgasını vurmuş olan İbnu's-Salâh'ın istemeyerek ya da onların kasdını aşan bir şekilde bize kazandırdıkları (!) en büyük problemlerden biri budur. Bu problemi çözmek için bugün yapılması gereken ilk iş, Şafii'nin isnad merkezli sahih hadis tanımının -ve tabii daha sonra Hadis usûlü literatüründeki tanımların- eksik olduğunu kabul ve itiraf etmektir. Bu yapılmıca, bunun gereği olarak da, isnad merkezli sahih hadis tanımını, bundan sonra -gerek teorik çalışmalarda gerek eğitim esnasında- sürdürmemeye özen gösterilmesi icabeder. Kanaatimizce ou hatadan dönülmesi, geçmişte ve günümüzde bazı Hadisler etrafında cereyan eden tartışmaların ve problemlerin çözümüne büyük katkıda bulunacaktır.

Elbette sadece bu eksikliğin ve bunun doğurduğu olumsuz sonuçların tespiti ve bunlardan dönülmesi yeterli değildir. Bu yapıldıktan sonra, eleştirilen bu klasik sahih hadis tanımının yerine, sağlıklı bir tanımın ikame edilmesi gerekmektedir. Sahih bir hadiste bulunması gereken şartları belirlerken, isnad yanında metni de nazar-ı itibara alan böyle sağlıklı bir yaklaşımı aslında, pek uzakta aramaya da gerek yoktur, zira o, hemen elimizin altında bulunmaktadır. Ancak hadislere olan bakış açımızın tek yönlü olarak Hadis Ehli-Şafii yaklaşımı tarafından belirlenmiş olması, bizi at gözlüğü takılmış bir hale sokmuştur. Zihinlerimize takılmış olan bu at gözlüğünü çıkardığımızda görürüz ki, Re'y Ehli ve özellikle de İmam-ı Azam Ebû Hanife (ö.150), hadisleri değerlendirirken hem isnadını, hem de metnini nazar-ı itibara alan bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Hatta kronolojik açıdan bakıldığında, İmam-ı Azam'ın temsil ettiği bu yaklaşımın, hadislerin sıhhatini belirlemede isnada ağırlık veren Hadis Ehli-Şafii yaklaşımından daha önce olması itibarıyla, ortada bir gerilemenin mevcudiyetinden bile söz edilebilir. Dolayısıyla biz Ebû Hanife'nin temsil ettiği yaklaşımın daha sağlıklı olduğunu, bu tür bir yaklaşımın bugün bizim için de geçerli olması gerektiğini söylerken, yeni birşey ortaya atmış olmuyoruz. Sadece Hadisler konusunda Geleneğimizde mevcut olan [alt] geleneklerden, Hadis Ehli'nin bugüne kadar etkili olan geleneğiyle yetinmeyip, onu da dışlamayan Re'y Ehli'nin -özellikle de İmam-ı Azam Ebû Hanife ve ashabının- geleneğine sahip çıkmanın doğru olacağını söylüyoruz. Maalesef Hanefilerin Hadis usûlüne dair müstakil eserler yazmamış olmaları, onların bu alanın dışına itilmelerine yol açmış görünmektedir. Halbuki onlar Hadis usûlü konu-

larını Fıkıh Usûlü geleneği içerisinde ele almışlar ve bu alanda yazmış oldukları eserlerde Hadis usûlü konularına geniş yer vermişlerdir. Hatta Hanefîlerin Fıkıh Usûlü içerisinde ele aldıkları Hadis usûlüyle ilgili konuların, Hadis Ehli-Şafîîler tarafından ele alınan konularla mukayesesi yapıldığında, Hanefîlerin meseleleri çok daha derin ve sağlam bir biçimde inceledikleri görülür. Bu konuda yapılmış bir başlangıç olarak Dr.İ.Hakkı Ünal'ın "İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu" (D.İ.B. Yay., Ank., 1994) konulu doktora tezinde dediklerimizi doğrulayan hayli malumat bulunmaktadır.

Kanaatimizce genelde Fıkıh Usûlü âlimlerinin, özelde ise Hanefîlerin Hadis ve Hadis usûlü alanındaki son derece önemli katkıları asırlarca görmezlikten gelinmiş, bugün ise adeta unutulmuştur. Bu durumun düzeltilmesi için Hadis usûlü ile ilgili çalışmaları, Hadis Ehli-Şafîî çizgisinde oluşan literatüre hapsedmekten vazgeçmeli ve bu alanda Fıkıh usûlcülerinin -özellikle de Hanefîlerin- oluşturdukları Fıkıh Usûlü literatüründen de yararlanılmalı, onların son derece ciddi ve önemli olan katkıları gün ışığına çıkartılmalıdır.

Elbette sadece bununla da yetinilmemeli, geleceğimizde bir hadisin sıhhatini hem isnad hem metin açısından ele alan başka yaklaşımlar araştırılarak ortaya çıkarıldıktan sonra, bizim bunlara ne gibi ilavelerde bulunabileceğimiz üzerinde de düşünülmalıdır. Çalışmalar bu yönde teşvik edilmeli ve isnad ile metnin tenkidini birleştiren çağdaş bir Hadis usûlü oluşturma yönünde yoğun çaba harcanmalıdır. Bu yapılmaz da Hadis Ehli-Şafîî çizgisinde teşekkül etmiş olan Hadis usûlünün hakimiyetini sürdürmesine göz yumulursa, sonuçsuz tartışmalara yol açmaktan başka bir işe yaramayacak olan bir yığın problem ortada olduğu gibi kalacaktır. İçinde yaşadığımız dönem artık şu veya bu eğilimin, mezhebin, akımın, fırkanın, hizbin, cemaatin vs. savunusunun yapılacağı ya da bunlardan birinin diğerine üstünlüğünün ısrarla ve taassubla iddia edileceği bir dönem değildir. Dolayısıyla burada amacımız Hadis Ehli-Şafîî ekolüne karşı Hanefîleri -sırf mezhep taassubuyla- kayırmak, ya da yüceltmek asla değildir. Bilakis hem ilmen doğru ve sağlıklı olduğuna inandığımız, hem de bu çağda meselelerin çözümüne en elverişli olduğunu düşündüğümüz için re'y ehlinin hadis anlayışını canlandırıp, daha da geliştirmek gerektiğini savunuyoruz.

Yalnız burada şunu özellikle vurgulamak isteriz ki, bugün için Re'y Ehli'nin hadise yaklaşımının daha sağlıklı olduğunu söylerken, bizim sadece onların geçmişte gerçekleştirdiklerini tekrarlamakla yetinmek istediğimiz zannedilmesin. Zira bu onların düşüncelerinin yüceltilip, -belki de- putlaştırılmasına yol açabilir. Bu ise sonuçta Malik b.Nebi'nin tabiriyle "öldürücü fikirler"e bir yenisini eklemek anlamına gelir ki, bu da bizim kendi kuyumuzu kendi elimizle kazmamız demektir.

Bu çalışma Şafîî gibi, çağları etkisi altında tutmuş ve halâ da tutmaya devam eden bir İmam'a karşı girişilmiş cür'etkâr bir eleştiri olarak görülebilir. Ne var ki, selef-i salihîn'e duyulan saygı, onların düşüncelerinin eleştiri sözcüğünden geçirilmesine engel değildir. Zira eleştiri asla saygısızlık değildir. Ne yazık ki, bazı tutucu çevrelerce bu gerçek, asırlarca bir türlü kavranamamış -ya da kavranmak istenmemiş- ve otoriteler dokunulmazlık statüsüne yükseltilerek adeta kutsallaştırılmıştır. Bunun doğru bir tutum olmadığı konusunda bizi çağların ötesinden uyaran, yine büyük İmam Ebû Hanîfe (ö.150) olmuştur. Onun bu konudaki meşhur sözünü (uyarısını) burada bir defa daha kaydedelim:

"Rasulullah'tan gelen hadisi alır kabul ederiz. Sahabeden geleni alıp almamakta muhayeriz. Tabiînden gelirse, onlarla yarışırız" veya başka bir rivayete göre: "İş İbrahim, Şa'bî, İbn Sîrîn, Hasen, Atâ, Saîd b. Cubeyr ve benzeri kimselere gelip dayandığında, onlar nasıl içtihad etmişlerse, ben de öyle içtihad ederim."³⁹

Hulasa-i kelâm, Şafîî'nin Sünnî İslam düşüncesi üzerindeki bir takım etkilerinin -maalesef- olumsuz sonuçlar doğurduğu, tarihteki tecrübe ile ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu olumsuz sonuçları tedavi edecek yeni bir yaklaşıma olan ihtiyaç ise aşîkârdır. Bu, bugün karşı karşıya bulunduğumuz düşünce problemlerinin ve özellikle de Sünnet-Hadis ile ilgili olanların çözümü için yerine getirilmesi gereken hayati bir görevdir. Biz bu çalışmamızda bir durum tespiti yapmış bulunmaktayız. Bundan sonra araştırmacıların bu konuyla ilgili daha derin çalışmalara girişmeleri en samimî dileğimizdir. Bu çalışmamız araştırmacıların dikkatini bu konulara çekmeye yardımcı olabilirse ne mutlu bize!

³⁹Dr.İ.Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (D.İ.B. Yay., Ank. 1994), s.66) (Burada aynı düşüncenin farklı şekillerle ifade edildiği başka rivayetler de zikredilmiştir).

EK

1. er-Râmahumuzî (Ö.360), *el-Muhaddisu'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Va'î*.
2. el-Hâkim en-Neysâbü'rî (Ö.405), *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*.
3. Ebû Nuaym el-İsfahânî (Ö.430), *Ulumu'l-Hadis*.
4. el-Hatîb el-Bağdâdî (Ö.463), *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*.
5. el-Kâdî İyaz, el-Malikî (Ö.544), *el-İlmâ ila Ma'rifeti Usûli'r-Rivâyeti ve Takyidi's-Semâ'*.
6. İbnü's-Salâh (Ö.643), *Ulûmu'l-Hadis*.

Ulûmu'l-Hadis'in Şerhleri

7. İzzuddin b.Cemâa (Ö.767), *el-Cevâhirus-Sihâh fi Şerhi Ulûmi'l-Hadis li'bni's-Salâh*.
8. Burhanuddin el-Ebnâsî (Ö.802), *eş-Şezâ el-Feyyâh min Ulûmi İbni's-Salâh*.
9. Siracuddin el-Bulkînî (Ö.805), *Mahâsinu'l-İstîlâh ve Tazmînu Kitâbi İbni's-Salâh*.

Muhtasarları ve Şerhleri

- 10.en-Nevevi (Ö.676), *İrşâdu Tullâbi'l-Hakâik ilâ Ma'rifeti Suneni Hayri'l-Halâik*.
- _____, *et-Takrîb ve't-Teysir fi Suneni'l-Beşîr ve'n-Nezîr*.
- 11.Bedruddin b.Cemâ'a (Ö.733), *Muhtasaru Mukaddimeti İbni's-Salâh fi Şerhi Ulûmi'l-Hadis*.
- 12.Şerefuddin et-Tîbî (Ö.743), *el-Hulâsa fi Ma'rifeti'l-Hadîs*.
- 13.İbnu't-Turkmânî, el-Hanefî (Ö.750), *Lahzu'l-Elhâz*.
- 14.İbn Kesir (Ö.774), *Muhtasar*.
- 15.İbnu'l-Mulakkın (Ö.804), *el-Mukni 'fi Ulûmi'l-Hadis*.
- 16.es-Suyûtî (Ö.911), *Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*.

Haşiyeleri

- 17.ez-Zerkeşi (Ö.745), *en-Nuket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*.
 - 18.Alauddin Moğoltay, el-Hanefî (Ö.762), *İslâhu İbni's-Salâh*.
 - 19.Zeynuddin el-İrâkî (Ö.806), *et-Takyîd ve'l-İzâh li-mâ utlika ve uğlika min Kitâbi İbni's-Salâh*.
 - 20.İbn Hacer el-Askalânî (Ö.852), *en-Nuket alâ İbni's-Salâh*.
 - 21.Şihabuddin el-Azarbaycânî (Ö.693), *Aksa'l-Emel ve's-Sûl fi Ulûmi Ahadisî'r-Rasûl*.
 - 22.Zeynuddin el-İrâkî (Ö.806), *et-Tabsıra ve't-Tezkira*.
 - 23.İbn Habîb el-Hanefî (Ö.808), el-Bulkîn'in adı geçen eserini manzum hale getirmiştir.
 - 24.el-Hafız el-İrâkî (Ö.826), *Şerhu'l-Elfiye*.
 - 25.İbn Kutluboğa el-Hanefî (Ö.879), el-Hafız el-İrâkî'nin şerhine haşiye yazmıştır.
 - 26.Emir Padişah el-Buhârî (Ö.987), el-İrâkî'nin bu şerhini telhis etmiştir.
 - 27.Burhanuddin el-Bikâî (Ö.809), *en-Nuketu'l-Vefiyye bi-mâ fi Şerhi'l-Elfiye*.
 - 28.İmaduddin Ebu'l-Fidâ el-Kudsî (Ö.861), el-İrâkî'nin manzum metnine şerh yazmıştır.
 - 29.Zeynuddin el-Aynî el-Hanefî (Ö.893), Şerh yazmıştır.
 - 30.Kutbu'ddin el-Haydarî ez-Zubeydî (Ö.894), *Suûdu'l-Marakî Şerhu Elfiyeti'l-İrâkî*.
 - 31.es-Sehavî (Ö.902), *Fethu'l-Muğîs bi-Şerhi Elfiyeti'l-Hadis*.
 - 32.Burhanuddin el-Halebî el-Hanefî (Ö.906), Elfiye'yi şerhetmiştir.
 - 33.es-Suyûtî (Ö.911), *Elfiyetun fi İlmî'l-Eser*.
 - _____, *el-Bahr ellezî zahar fi Şerhi Elfiyeti'l-Eser*.
 - 34.İbn Kasım el-Gazzî (Ö.918), Haşiye yazmıştır.
 - 35.el-Kadî Zekerîyyâ (Ö.926), *Fethu'l-Bâkî bi-Şerhi Elfiyeti'l-İrâkî*.
 - 36.Abdulvahhab eş-Şarânî (Ö.973), Yukarıdaki şerhin muhtasarını yazmıştır.
 - 37.Muhammed Mahfûz et-Tirmîzî (Ö.1338), Suyûtî'nin Elfiye'sini şerhetmiştir.
- Ayrıca yine bir Şafîî olan İbn Hacer el-Askalânî'nin (Ö.852) *Nuhbetu'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser* adlı eseri ile bunun şerhi olan *Nuzhetu'n-Nazar fi Tavzihi Nuhbeti'l-Fiker* üzerine yapılan şerh, haşiye ve manzume haline getirme çalışmaları da şunlardır:

Nuhbetu'l-Fiker'in Şerhleri

- 38.Kemaluddin eş-Şumunnî el-Kusantînî, el-Malikî (Ö.821), *Neticetu'n-Nazar fi Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*.
- 39.İbn Musâ el-Merrakuşî (Ö.823), Nuhbeti'l-Fiker'e şerh yazmıştır.
- 40.İbnu's-Sayrafî (Ö.905), *Unvânu Maânî Nuhbeti'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser*.
- 41.el-Munâvî (Ö.1031), *Neticetu'l-Fiker fi Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*.
- _____, *el-Yavâkîf ve'd-Durer fi Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*.
- 42.İsmail Hakkı el-İstanbulî el-Hanefî (Ö.1137), şerh yazmıştır.
- 43.İbn Himmetzâde el-Hanefî (Ö.1175), Şerh yazmıştır.
- 44.Aliyyu'l-Kârî (Ö.1014), *Mustalahâtu Ehli'l-Eser alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*.
- 45.Burhanuddin el-Lakkânî el-Malikî (Ö.1041), *Kadau'l-vatar min Nuzheti'n-Nazar fi Tavzihi Nuhbeti'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser*.
- 46.el-Kâdî Muhammed Ekrem b.Abdurrahman el-Hanefî (XI.yy. başlarında doğmuş), *İm'ânu'n-Nazar bi-Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*.

Nuhbeti'l-Fiker'i Manzum Hale Getirenler

- 47.Kemaluddin eş-Şumunnî el-Kusantînî el-Malikî (ö.821).
- 48.Onun oğlu Takıyuddin eş-Şumunnî (Ö.877), *el-Âli'r-Rutbe Şerhu Nazmi'n-Nuhbe*.
- 49.Onun öğrencisi Şihabuddin et-Tûfî (Ö.893).
- 50.Burhanuddin el-Makdisî (Ö.900).
- 51.İbnu's-Sayrafî (Ö.905).
- 52.Muhammed b. Muhammed el-Gazzî (Ö.935).
- 53.Torunu Şihabuddin el-Gazzî (Ö.1143), dedesinin manzum metnini şerhetmiştir.
- 54.Mansûr et-Tablâvî (Ö.1014).
- 55.Abdullah b.Umar el-Yemânî (Ö.1196).

İbn Hacer'in Şerhine Haşiye Yazarlar

- 56.İbn Kutluboğa el-Hanefî (Ö.879), *el-Kavlu'l-Mubteker alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*.
- 57.İbn Ebî Şerîf (Ö.906).
- 58.İbnu'l-Hanbelî (Ö.971), *Menhu'n-Nuğbe alâ Şerhi'n-Nuhbe*.
- _____, *Kafvu'l-Eser fi Safvi Ulûmi'l-Eser*.
- 59.el-Emir es-San'ânî (Ö.1182), Cerh ve Ta'dil ile ilgili bölüme *Semerâtu'n-Nazar fi Ulûmi'l-Eser* adlı bir haşiye yazmıştır.
- 60.İbn Hacer'in adını vermeden onun eserini Murtazâ ez-Zebîdî el-Hanefî (Ö.1205) özetlemiş ve *Bulğâtu'l-Erib Mustalahi Asâri'l-Habîb* adını vermiştir.(*).

(*)Bkz.İbnu'l-Hanbelî, Radiyuddin el-Halebî el-Hanefî (Ö.971), *Kafvu'l-Eser fi Safvi Ulûmi'l-Eser* (Beyrut, 1408), s.17-29; Ayrıca Türkçe olarak bkz.; el Kettani, *Hadis Literatürü* (İst., 1994) s.314-315; 430-444.